

СОЦІОКУЛЬТУРНІ АСПЕКТИ ОСВОЄННЯ УКРАЇНЦЯМИ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я ТА КРИМУ В XVI–XVIII ст.

Світлана ПРОСКУРОВА (Кіровоград)

Стаття присвячена проблемі колонізації українцями Північного Причорномор'я та Криму (XVI–XVIII ст.) в історичному, геополітичному, соціокультурному вимірах та проблемі подолання етноцентричного підходу до явищ вітчизняної історії.

The article is dedicated to the problem of Ukrainian colonization of Northern regions of the Black Sea and Crimee (XVI–XVIII ct.) in the historical, geopolitical, socio-cultural dimensions and to the problem of overcoming ethnocentric approach to the phenomena of Ukrainian history.

Проблема освоєння (колонізації) українцями Північного Причорномор'я та Криму в ранньомодерну та модерну добу (XVI – початок XIX ст.) в різні часи привертала увагу українських істориків, зокрема М. Грушевського, Д. Яворницького, О. Пріцака, Я. Дашкевича, Н. Яковенко, О. Галенка. Вивчення цього багатоаспектного явища потребувало від істориків виходу за вузькі рамки етноцентричної концепції і застосування новітніх методів дослідження. Значною мірою зміст і напрямки наукового пошуку в сучасній вітчизняній історіографії визначила теорія “Великого степового кордону”.

Знаний історик і тюрколог О. Пріцак уважав за обов'язок української історіографії “вивчати минуле усіх людських історичних спільнот і держав, що проживали на теперішній своїй (українській) території. ... Історик Козацької доби повинен паралельно і безпристрасно трактувати як державу Війська Запорізького, так і Кримський Ханат. У такому підході –

татари – це не дикі зайди, грабіжники, а нарівні з запорожцями – наші предки” [1, 31–32]. Вчений передбачав шість циклів-перспектив історичного дослідження: політичний, економічний, релігійний, суспільний, культурний та психологічний.

На нашу думку, важливими з погляду дослідження проблеми є також її геополітичний та соціальний аспекти.

Всі державні утворення на українських теренах доби Середньовіччя закономірно прагнули встановити контроль над північним узбережжям Чорного моря. Сама логіка історичних обставин змушувала українців увійти у сферу чорноморських зв'язків і впливів, того, що М. Грушевський означив висловом “чорноморська орієнтація”. На його думку, “історичні умови життя орієнтували Україну на Захід. Географічні орієнтували й орієнтують на Південь, на Чорне море... Коли обставини тому сприяли, Україна йшла до того, щоб широко заволодіти чорноморським узбережжям і стати тут міцною ногою” [2, 147].

Географ і геополітик С. Рудницький з цього ж приводу зазначав: “В X і XI віках являється староукраїнська Київська держава, яка опановує ціле північне побережжя Чорного моря від дунайських гирл до Кубані. Напори азійських кочовиків відсувають... український народ на цілі століття від чорноморського побережжя, однак від XVI віку починається нова експансія українців на південь і схід... В XVIII столітті український народ дійшов знову до Чорного моря...” [3, 97].

С. Рудницький убачав своєрідність географічного положення України в її “окраїнності”. З початком Середньовіччя вона стала кордоном, який розмежував середземноморський та передньоазійський світ від півночі, а ще – окраїнною землею осілих хліборобських народів супроти кочівників-азійців. На його думку, впродовж кількох століть – з XV по XVIII – Україна стояла на межі трьох світів: західноєвропейського, орієнтально-мусульманського й кочового азійського, – що так чи інакше зумовлювало українську бездержавність [3, 116].

Натомість канадський історик Зенон Когут у статті “Білорусь, Росія та Україна в XVI–XVIII століттях: завдання для дослідників політичної історії” зауважує, що “окраїнність” України, навпаки, сприяла процесу державотворення: “Між великими державами – Річчю Посполитою, Московією та Османською імперією – лежала смуга напівзалежних державних утворень: Трансильванія, Валахія, Молдавія, Крим і Донське козацтво. Саме ця прикордонна смуга між великими державами дозволила з'явитися й Українській козацькій державі. Одне з нездійснених завдань історичної науки – дослідити козацьку Гетьманщину в контексті степового прикордоння...” [4, 17].

Вивчаючи історію середньовічної та ранньомодерної України, сучасні українські історики (насамперед Я. Дашкевич, Н. Яковенко) послуговуються (з певними заувагами) концепцією “Великого степового кордону”, запропонованою Вільямом МакНейлом [5]. Зокрема, Ярослав Дашкевич застосував концепцію кордону як контактної зони, у якій сформувався особливий тип суспільства – пограничний, де сполучення культурних елементів було природною річчю [6].

Втім, Наталя Яковенко, торкаючись проблеми походження козацтва, зауважує: “...Впродовж останнього десятиліття став усе наполегливіше акцентуватися фактор так званого Великого кордону – проміжного терену між осілою (європейською) та кочовою (степовою) цивілізаціями, де потреби оборони підштовхнули до появи типологічно схожих воєнізованих груп: граничарів у Хорватії, секеїв та гайдуків в Угорщині, донських козаків у Московії, врешті – запорозьких козаків у Великому князівстві Литовському. ...Ідея Великого кордону чітко відділяє місцеве осіле населення від тюрків-степовиків. Але в проблемі генези козащини доцільно шукати передусім *баланс* (виділено нами. – С.П.) “свого” з “чужим”, бо саме з такого сплаву народилася козацька спільнота” [7, 180].

Степ (Дике поле) гігантським пасмом оточував Русь-Україну з півдня, покриваючи ледь не п'яту частину сучасної України (південні райони нинішніх Черкаської та Вінницької

областей, повністю – Кіровоградську, Дніпропетровську, Миколаївську й Херсонську та почасти – Одеську й Запорізьку області).

Починаючи з доби Середньовіччя, жодна держава, що межувала з Диким полем, не контролювала його повністю. Так, за часів Київської Русі ця територія була ареною діяльності ватаг “бродників” – вигнанців і мігрантів східнослов’янського походження. Від часу татаро-монгольської навали степові простори Причорномор’я та Приазов’я були введені до володінь Золотої Орди. Татарські стійбища починалися приблизно на 200 км південніше Канева.

О. Галенко зазначає: “До XIX століття степова зона була ареалом передовсім кочового скотарства, якому відповідали специфічні форми суспільства й державної організації, поширені в Євразійському степу від Подунав’я до Монголії” [8, 24].

Від Русі татарські улуси відділяла “буферна” смуга, північна межа якої на правому березі Дніпра більш-менш збігалася з течією Росі, а на лівому проходила нижче від сучасного Переяслава-Хмельницького.

Протягом короткого часу за великого князя литовського Вітовта (1392– 1430), який намагався встановити контроль над Причорномор’ям, “буферна” зона вважалася частиною русько-литовської держави.

Як у тогочасній свідомості сприймалася ця зона, добре видно зі слів одного з кримських ханів, котрий на початку XVI ст. писав до великого князя литовського про безкраї простори на південь від Канева й Черкас: “То земля не моя й не твоя, лишень Богова” [7, 175–176].

Розпад Золотої Орди на менші та слабкіші ханства (Кримське ханство виокремилася зі складу Золотої Орди 1449 року) суттєво змінив геополітичну конфігурацію Степу.

Велике князівство Литовське, а згодом Річ Посполита, до складу яких входило Подніпров’я (Волинь, Київщина та Брацлавщина), стали активними та впливовими гравцями на східноєвропейському степовому кордоні.

Османська імперія 1475 року силою змусила Кримське ханство визнати зверхність султана. В останніх десятиліттях XV ст. кримські татари та їхні васали-кочовики, що належали до Єдикульської, Очаківської (Джамбойлуцької), Єдисанської орд, почали регулярно нападати на території сусідніх держав.

Нищівні походи кримчаків від 1482 р. (погром Києва) до середини 1530-х рр. повторювалися практично щороку. Тактика захоплення ясиру була відпрацьована до автоматизму. Кількість захоплених бранців залежала від типу походу: під час загального походу орди, очолюваного самим ханом чи кимось з його братів, захоплювали до 5 тис. осіб; “середні” походи (чамбули), у яких брали участь кілька тисяч татар, приносили близько 3 тис. бранців; грабіжницькі набіги дрібних загонів, так званих “беш-баш” (“п’ять голів”), які найчастіше практикували ногайці без відома хана, виводили в неволю по 200–300 осіб. Наслідком цих погромів стали величезні господарські спустошення і втрати в людях, фізично знищених або виведених у полон. За кілька десятиліть українські землі перетворилися на головне джерело постачання рабів на невільницькі ринки Криму й Стамбула, де їх продавали, як свідчать очевидці, зв’язаними за шиї по десятку [7, 183–184].

Д. Яворницький вказував: “Для татар, особливо ногайських, які вели кочове життя, мало займалися торгівлею, а ще менше промислами, не мали підкорених народів, з яких можна було б брати данину, тинялися диким і безлюдним степом, ...постачання християнськими невільниками ...турків було головним джерелом прожитку і часом навіть життєвого достатку” [9, 239].

Тому, на нашу думку, перший, або “невільницький”, етап освоєння українцями Причорномор’я та Криму розпочався як наслідок виведення ясиру.

Турецький мандрівник Евлія Челебі наводить дані чергового перепису населення Кримського півострова, який відбувся 1666–1667 р. (відповідно до “Яси” (зводу законів Чингіз-хана. – С.П.) він мав відбуватися кожних 30 років).

Населення Кримського ханства поділялося на три групи: правовірні мусульмани, робітники мусульман (есір) – православні піддані (“казак” – козаки, тобто українці) та оподатковані піддані (раїя), що належали до різних релігійних спільнот (євреї, караїми, вірмени, греки).

Мусульманського населення було 187.000 осіб, православних підданих – 920.000. Евлія поділяє їх на три групи: піддані (есір) – 600.000; рабині – жінки, дівки (діфка) – 120.000; діти – 200.000. Таким чином, у 1666/1667 рр. українці становили 4/5 населення Криму [1, 36].

У літописі Самійла Величка під роком 1675 описується, як кошовий отаман Іван Сірко після вдалого походу на Крим, вивівши із собою християнське (етнічно українське) населення, сказав їм на кордоні: “Хто хочеть, идете зь нами на Русь, а хто не хочеть – вертайтесь до Криму. Якое слово Серково християне и туми зь християнь в Криме родівшіися (метиси, що народилися в Криму. – С.П.) почувши, изволили едни зь нихъ, а именно три тисячи, лутше до Криму вернутися, нежели вь землю християнскую простовати...а при отпуску гди (Сірко. – С.П.) спиталь ихъ – для чоґобы до Криму квапилися, отповедили, ижъ тамъ вь Криму имеють уже свои оседлиска и господарства, и для того тамъ лутше себе желають жыти, нежели вь Русе ничого своего неимущи” [Цит. за: 1, 34].

Ординські набіги стали, за висловом Н. Яковенко, “каталізатором” козаччини – нової форми освоєння українцями Степу. Оскільки литовські та польські власті не мали ні сил, ні коштів, щоб організувати гідну відсіч татарським наїздам, безпека південно-східних околиць фактично залежала від ініціативи й особистої винахідливості прикордонних адміністраторів (воєвод, замкових намісників, старост, каштелянів, коронних стражників), до чиїх обов’язків входила організація варт і розвідок на татарських шляхах, а також оповіщення місцевого населення про наближення татар. Саме вони розпочали організацію загонів козаків як професійної військової спільноти [7, 185–186].

Як саме слово “козак”, що в тюркських мовах означає “вільна людина, розбійник”, так і характер згадок про них у XIV–XV ст. указують на татарське походження самого феномена козакування. Водночас від кінця XV ст. джерела дедалі частіше згадують не тюркських, а слов’янських козаків.

Існувало принаймні два типи руського козакування. Одним було своєрідне степове піратство, або “степовий спорт”, “пограничний спорт”, “степове добичництво”, як називав це явище М.Грушевський. Йшлося про діяльність озброєних загонів козаків, які нападали на купців і посланців, що перетинали степ, на татарських чабанів з метою грабунку, захоплення худоби й полонених, за яких можна було отримати викуп.

Існував також промисловий тип козакування, до якого вдавалися ватаги вихідців із міст і містечок верхів’їв Дніпра та його приток. Вони звичайно вирушали вниз Дніпром до порогів і нижче, аж до плавнів, де займалися рибальством, мисливством, бджільництвом тощо. На зиму ватаги, зазвичай, поверталися додому або до укріплених фортець Середнього Подніпров’я. За умов небезпечного степового кордону, промисловики мали бути добре озброєні й готові захищатися від нападів татар, а подекуди й самі чинили грабунки в степу. Отож різниця між козаками-воєями й козаками-промисловиками була досить умовною, і одна категорія козаків легко перетворювалася на іншу. Крім того, представників обох категорій об’єднував потяг до особистої свободи, яку гарантував їм степовий кордон [10, 32–37].

Але в умовах систематичних ординських набігів епізодичні сутички та грабунки повільно переростали в безперервну партизанську війну, що спершу виявлялася в погоні за татарськими чамбулами з метою відбити ясир, а далі – і в каральних експедиціях углиб ханської території, ініціаторами, а то й ватажками яких були прикордонні урядники.

Однією з важливих передумов посилення козаччини та колонізації українського Степу стало, крім засвоєння козаками характерних тактичних прийомів своїх противників-татар, широке застосування ними вогнепальної зброї й тактики піхотного бою під захистом рухомого табору з возів або земляних укріплень польового типу. Саме ця “військова революція” в Степу

сприяла серйозним успіхам козацтва (переважно піхотинців) у боротьбі з ногайцями та кримцями (переважно вершниками), які не любили й боялися вогнепальної зброї, покладаючись лише на луки зі стрілами та шаблі [10, 49–50].

З кінця XVI ст. розпочинається так званий “землеробський етап” колонізації степу. Дедалі помітнішою групою серед мешканців степового прикордоння стають селяни (раніше ними були переважно бояри, зем’яни, міщани прикордонних міст і козаки). У неосвоєний і небезпечний степ селян витискав процес поширення в Речі Посполитій фільваркового господарства, яке могло розвиватися лише за умови закріпачення місцевого селянства. Намагаючись заселити надані польськими королями земельні угіддя в Україні, шляхта привертала селян обіцянками тимчасового звільнення від оподаткування в нових селищах (“слободах”). Коли термін звільнення від повинностей закінчувався, селяни часто рухалися далі в степ – у нові “слободи”. Цей “рухливий кордон” українського Степу, як і кожен подібний до нього (від Сибіру й до Північної Америки), характеризувався послабленням державного контролю, відкриттям нових економічних можливостей, створенням специфічних форм суспільної організації [10, 42–43].

На думку Н. Яковенко, землеробство, “цілком чуже кочовому світові, проклало шлях просуванню в поле осілого способу життя, здійснюючись на власну руку й з власної ініціативи і не лише не потребуючи підтримки офіційних влад, але навпаки – уникаючи їхнього нагляду” [7, 181].

Активними учасниками освоєння Причорномор’я та Криму були чумаки – представники традиційного ухорницького промислу, що зародився й розвивався на Подніпров’ї одночасно із козацтвом.

Чумацька торгівля з Кримом, розпочавшись у XVI сторіччі, набула найбільшого розмаху в XVII–XVIII ст. Основними пунктами торгівлі в Кримі були Перекоп, Кафа (нині Феодосія), Козлов (нині Євпаторія). Крім солі, чумаки купували в Кримі вино (його щорічно вивозилося із Судака по сто тисяч відер), сап’янову шкіру та вироби з неї, повсть, дорогий одяг тощо. Продавали в Кримі хліб, сушену рибу, коров’яче масло, хутра, тютюн, польські сукна, полотно, пряжу, шкури, залізо та вироби з нього, зброю, точильний камінь, дрова, вугілля. Сіль з Кримських соляних озер та Дніпровсько-Бузьких лиманів (Хаджибейського й Кінбурнського) розвозилася по всьому Подніпров’ю.

1686 року хан Селім-Гірей отримав послання виборних від Запорізького війська (які прибули за дорученням російського уряду) із скаргами на утиски проти українських мешканців і козаків з боку татар, що начебто мали місце. У відповідь Селім-Гірей направив до Москви свого посланця Мубарекшу-Мурзу з листом, у якому сповіщав, що його попередник Мурат-Гірей гарантував права торгових людей, котрі приходять у Крим чи сліднують через Крим в інші країни для торговельних справ: кривд їм не чинити, мита з них не брати, товарів у них даремно не відбирати. Щодо козаків, то “для примноження братерської любові й дружби” хан дав “міцну заборону” власним підданам брати якесь мито з тих козаків, котрі сухим і водним шляхом ходять “не війною і не по-зłodійському” для риболовлі, звіриних промислів і купівлі солі на пониззя Дніпра, завдавати їм кривди [11, 8].

Кримські соляні промисли розроблювалися саме українцями, про що свідчать українські назви більшості соляних озер – Змієве, Придорожнє, Криве, Пропадуше, Грицькове, Сакви, Пересип, Скалькувате.

Ханська адміністрація в роки, сприятливі для зсідання солі, завчасно запрошувала чумаків, вважаючи їх головними посередниками у важливій для Криму соляній торгівлі. Так, 1764 року Баба-імам, пристав Перекопської тузли (промислу), писав на Січ кошовому отаману: “Дяка Господові, його святим сприянням, сього року вже вистоювання своє виконавши, сіль зародилася багато супроти минулого року: як звичайно, сіла добре. Та до того ж води і трави в Кримі, також і в дорозі всюди в достатку, так що дуже спокійно нині

для чумаків, а для худоби кормів стане. ... При чому прошу, не зволікаючи, чумаків присилати по сіль” [Цит. за: 12, 475].

Звичайно, що в періоди зростання запеклості військового протистояння між козаками, з одного боку, й татарами і турками, з іншого, чумацький промисел ставав небезпечним. За однією з легенд, за отаманування Івана Сірка турки вирізали чумаків у Перекопі (як відомо, кошовий отаман Іван Сірко був ініціатором та керівником багатьох удалих походів на Крим і Туреччину, непримиренним захисником “віри православної” від “невірних”) [13, 70].

З ліквідацією Кримського ханства 1783 року процес хліборобської колонізації набув надзвичайно широких масштабів. С. Рудницький зазначав: “Як тільки щезли оружні орди кочівників із степу, Україна опинилася в безпосередньому сусідстві з величезним степовим простором... Зараз-таки почався широкомасштабний колонізаційний рух між українським народом. У родючих чорноморських землях, які недавно годували тільки стада кочівників, почали масово оселяватись українські хлібороби. В часі, коротшим як одного століття, цей колонізаційний рух збільшив українську національну територію більше як двічі... Тим способом використав український народ своє некорисне окраїнне положення бодай в одному напрямкові. Окраїнне положення давало йому можливість поширити свою територію на схід і південний схід. Український народ це зробив і здобув собі дорогою мирної, хліборобської колонізації широченну територіальну основу” [3, 104–105].

Внаслідок землеробської колонізації та виникнення козацтва в XVII–XIX ст. відбулася економічна й політична реорганізація Північного Причорномор’я та Криму. Кочове скотарство було змінено на економічно ефективніше землеробство. Наслідки колонізації стали особливо відчутні в XIX ст., коли з розвитком транспорту розпочалося вивезення в Західну Європу через північно-чорноморські порти (насамперед Одесу) величезних обсягів зерна, вирощеного на розораних степових ґрунтах.

Основною передумовою колонізації були порівняно лагідні кліматичні умови Степу, що робили однаково вигідним і скотарство, і землеробство. Швидкому та неухильному розвитку колонізації, котрого не змогли спинити навіть втрати населення через ясир, сприяли відчутні економічні вигоди.

Запорукою успіху колонізації була відкритість українського населення до культурних впливів з боку степових сусідів, що призводило до їхньої асиміляції (імовірно, саме в цьому полягає причина того, що п’ята частина українського населення має антропологічний тип, схожий зі степовиками).

Колонізація призвела до усунення або розмивання політичних, культурних, соціальних і релігійних кордонів, що існували на території України.

Осягнути соціокультурні та психологічні аспекти колонізації Півдня повною мірою можемо, тільки дослідивши динаміку змін у сприйнятті українцями (як загалом, так і представниками певних соціальних станів і груп) своїх південних сусідів, насамперед татар.

На думку О. Галенка, ставлення осілого українського населення (селян і міщан) до Степу й Криму та народів, що їх населяли, на індивідуальному рівні було ворожим, передусім через татарські набіги й вивід українських бранців у Крим та інші землі Османської імперії. Однак з XVII ст. у народній культурі з’являються й нотки іншого ставлення українців до татар – суміш політичної, воєнної ворожості та відчуття кровної спорідненості. Воно відлунює в народних баладах про купівлю-продаж невпізнаних доньок, сестер, матерів, що його провадили “потурчені” українці. Те, що в українському фольклорі було звернено увагу на родинні зв’язки між двома народами – українцями та кримськими татарами – може свідчити про формування національної свідомості українців [8, 20].

Проблему сприйняття сусіда (як “Іншого”) представниками козацького стану ґрунтовно розглядає Н. Яковенко. На її думку, у другій половині XVII – на початку XVIII ст. почав формуватися новий погляд на людність країн, що сусідили з Козацькою державою. Взаємодія українців з ними або зазнавала цілковитої зміни (як-от з поляками, росіянами), або суттєво модифікувалася (з татарами, турками). Якщо поляки й росіяни були “своїми”, тобто людьми

слов'яно-християнського світу, то з південного боку кордону лежала “земля агарянська”, населена, як переконувало православне духівництво, лютими ворогами християнства – турками й татарами. Однак модель безкомпромісного міжрелігійного протистояння не враховувала всіх нюансів козацько-татарських взаємин, особливо з часів козацької революції, коли татари перетворилися на головного союзника Війська Запорозького. Автори козацьких літописів не могли не зафіксувати того, що перекопський мурза Тугай-бей, бойовий побратим Хмельницького, був “воїн славний і невимовно відважний” (за Григорієм Граб'янкою). На сторінках літопису Самійла Величка (на думку Н. Яковенко, найближчого до реального життя тогочасної України) з татар витворено образ хороброго рицарського народу, який ніколи не воює “неславно й безчесно”, хоча й вдається до виловлювання ясиру. Взаємини козаків і татар з глобального протистояння перетворені на ритуал противників-рицарів – вони “гостюють” чи “навідують” один одного (тобто, чинять взаємні наїзди), а захопивши полонених, ведуть чесний торг, визначаючи розмір і строк викупу [7, 445, 449–451].

Між чумаками й татарами підтримувалися загалом взаємовигідні стосунки. Якщо козаки почасти сприймалися татарами як вороги (та й то здебільшого тільки в періоди зростання воєнного протистояння; поза цим, як у найближчих сусідів, їхні інтереси багато в чому збігалися), то чумаки – як бажані гості й сумлінні платники мита.

Старі чумаки у своїх спогадах не раз указували на те, що татари вирізнялися винятковою чесністю в торговельних справах [14, 495]. Але слід зважати на те, що етнографічною рисою багатьох азійських народів, характерною для ранньої стадії їхнього розвитку, було пошанування гостя у своїй юрті та ставлення до нього як об'єкта грабунку й наживи поза кочів'ям. Так, Я. Новицьким записані наступні спогади чумака: “...Біля Більмак-могили стояли ордою кимлики (калмики. – С.П.) й ногайці. Тут вони пасли овець, худобу. Було проїздом чумаки як підвернуть до їхнього коша ночувати, то вони їх приймають як гостей, годують, а як минуть і стануть у степу, то їх рахують за неприятелів і грабують” [13, 76].

Отже, з соціокультурного та етнопсихологічного поглядів основним довгостроковим результатом освоєння українцями Північного Причорномор'я та Криму протягом XVI – XVIII ст. стало формування нового типу міжетнічних взаємин, які базувалися на діалозі та взаємопроникненні, взаємозбагаченні культур, традицій, ідей. Контакти між представниками кочової та хліборобської цивілізацій, що відбувалися в степовій “буферній” зоні, пройшли складний шлях розвитку – від протистояння, неприйняття, ворожості до вироблення нової парадигми українського національного життя, яка полягає не в опозиції (“Я – Інший (ворог)”, “Ми – Вони”), а в консолідації (“Ми – Народ”, “Ми – Людськість”).

Проблема вимагає від істориків та етнологів переосмислення багатовимірною історичного досвіду соціокультурного освоєння Степу, перегляду усталених концепцій, відмови від стереотипів, екстраполяції минулого на сучасність.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Прицак О. Що таке історія України? //Вісник АН УРСР. – № 3. – 1991. – С. 31–38.
2. Грушевський М. На порозі нової України. /Великий українець: Матеріали з життя та діяльності М.С.Грушевського. – К., 1992. – С. 133–178.
3. Рудницький С. Українська справа зі становища політичної географії. /Рудницький С. Чому ми хочемо самостійної України? /Упор. та передмова О. Шаблія. – Львів, 1994. – С. 94–208.
4. Когут З. Коріння ідентичності: Студії з ранньомодерної та модерної історії України. – К., 2004.
5. William H. McNeill. Europe's Steppe Frontier. 1500–1800. – Chicago, 1964.
6. Дашкевич Я. Україна між Сходом і Заходом (XIV–XVIII ст.) //Записки НТШ. – Львів, 1991. – Т. 222. – С. 28–44.
7. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. – 2-ге вид., перероблене та розшир. – К., 2005.
8. Галенко О. Пошуки Криму в минулому та сьогоденні України //Критика. – 2004. – Число 12. – С. 20–25.
9. Яворницький Д. Історія запорізьких козаків. – У 3-х т. – Т. 1. – Львів, 1990.
10. Плохій С. Наливайкова віра: Козацтво та релігія в ранньомодерній Україні. – К., 2005.
11. Яворницький Д. Історія запорізьких козаків. – У 3-х т. – Т. 3. – Львів, 1992.

12. Скальковский А. Опыт статистического описания Новороссийского края. – Ч.2. – Одесса, 1853.
13. Народна пам'ять про козацтво. – Запоріжжя, 1991.
14. Сумцов Н.Ф. К истории слободско-украинского чумачества // Киевская старина. – 1884. – Т. VIII. – С. 493 – 496.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Проскурова Світлана Володимирівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: етнологія; етнопсихологія, зокрема проблеми етнокультурної ідентичності українців.